

PĂRĂSIREA DACIEI ÎN LUMINA IZVOARELOR LITERARE*

DE

VLADIMIR ILIESCU

Părăsirea Daciei de către romani în timpul sau, mai exact, către sfârșitul mării crize prin care trecea imperiul în secolul al III-lea e.n. reprezintă o problemă foarte controversată în istoriografia modernă. Lucrul acesta se datorește în primul rând caracterului izvoarelor literare care au ajuns pînă la noi. Ele sînt puține, relativ tîrzii și păcătuiesc mai ales prin indicații mult prea sumare despre evenimentul care ne interesează. Or, cum pentru desfășurări politico-militare de acest fel izvoarele literare au reprezentat la sfârșitul secolului al XVIII-lea și în tot secolul al XIX-lea — cînd s-a născut¹ problematica părăsirii Daciei și au apărut și diferitele ei interpretări — singurul fel de izvoare istorice folosite de istoriografia de atunci², acestea și-au pus pecetea asupra întregii probleme în discuție. În al doilea rând au intervenit factori adiacenți sau „derivați”, deoarece modul de interpretare a părăsirii Daciei prejudiciază probleme importante ale istoriei medievale, cum sînt continuitatea romanică în fosta Dacie, în consecință și problema formării poporului român și a limbii sale. Cum de acestea din urmă au fost legate și chiar condiționate probleme teritoriale de mare importanță în istoria politică modernă și contemporană, au apărut în dezbateri și pasiuni naționale, generate și ele tot de secolul al XIX-lea. În felul acesta discuția care s-a purtat a avut adesea puternice accente polemice, ceea ce a dăunat obiectivității științifice și a împiedicat în mare măsură rezolvarea unei problematice deja destul de complicate în sine.

Dar care sînt datele problemei și cum se prezintă ele? Dacă facem abstracție de istoricii bizantini, care sînt tîrzii și lipsiți de orice valoare proprie în problema care ne interesează — ca de ex. Georgios Synkellos³ — fiindcă reproduc doar știrile autorilor mai vechi ce s-au păstrat, în primul rând ale lui Eutropius, rămîn șase autori, toți de limbă latină, care oferă

* Comunicare ținută la 8 ianuarie 1970 la Societatea de studii clasice din București.

¹ Deși la sfârșitul secolului al XIX-lea arheologia, epigrafia și numismatica se constituiseră deja ca științe, ele n-au putut oferi încă material pentru problema părăsirii Daciei.

² De altfel chiar și astăzi tot izvoarele literare constituie principalul material istoric pentru marile evenimente politice și militare ale antichității.

³ Care la începutul secolului al IX-lea e.n. a întocmit o cronică de la începutul lumii la Dioclețian.

știri despre evacuarea Daciei. Aceștia sînt : Aurelius Victor, Eutropius, Festus, *Scriptores Historiae Augustae*, Orosius și Iordanes. Primii trei au scris la intervale de cîțiva ani, unul de celălalt, într-a doua jumătate ⁴ a secolului al IV-lea e.n., *Historia Augusta* a fost compusă în realitate ⁵ spre sfîrșitul ⁶ secolului al IV-lea e.n., Orosius a scris la începutul ⁷ secolului al V-lea e.n., iar Iordanes și-a redactat opera în anul 551 e.n.

Problema părăsirii Daciei are două aspecte, unul minor și celălalt major : primul privește data exactă a evenimentului, iar al doilea caracterul acestuia. Astfel izvoarele amintesc despre două ⁸ operații de evacuare, una ⁹ în timpul lui Gallienus, iar cealaltă ¹⁰ sub Aurelian, fără a încerca o armonizare a acestor informații contradictorii prin indicarea caracterului parțial sau trecător al primei operații sau prin oferirea unei alte explicații ¹¹. Tot așa trei dintre autori — Eutropius, Festus și *Historia Augusta* — vorbesc despre o evacuare totală, atît a armatei cît și a populației, pe cînd ultimul, *Iordanes*, indică numai ¹² o retragere a armatei romane din Dacia.

În cele ce urmează mă voi ocupa numai de ultimul aspect ¹³ al problemei, adică de felul în care s-a desfășurat evacuarea Daciei de către romani în timpul împăratului Aurelian.

Concluziile la care am ajuns reprezintă rezultatele unor cercetări multilaterale și amănunțite ale izvoarelor literare în cauză, ca și ale întregii istoriografii romane din secolul al IV-lea e.n., cu includerea și a unor aspecte ce nu figurează în prezenta contribuție sau care au fost doar atinse în trecăt ¹⁴.

Înainte însă de a prezenta propriile concluzii, credem că este util să amintim pe scurt soluțiile care s-au dat, precum și stadiul actual al cercetării în problema care ne preocupă.

⁴ În anii 360/1, 369/70 și respectiv 371/2 e.n.

⁵ Astăzi toată lumea e de acord că biografiile imperiale n-au fost scrise în timpul lui Dioclețian și Constantin, cum pretinde tradiția, chiar dacă mai există glasuri singulare care apără acest punct de vedere, cum ar fi A.H.M. Jones, sau „neîncrezători” ca A. Momigliano.

⁶ Toate indicațiile și mai ales studiile cercetătorilor din ultimele decenii, care au examinat în mod concret diferite aspecte sau amănunte pertinente și nu s-au mulțumit să exprime îndoiele abstracte și vagi, ca cele emise de „conservatori”, par să indice ultimul deceniu ca data cea mai probabilă.

⁷ În anul 417 e.n.

⁸ La Eutropius, Festus și Iordanes.

⁹ Este singura pe care o cunosc Aurelius Victor și Orosius.

¹⁰ În schimb *Historia Augusta*, deși reprezintă cel mai amănunțit izvor, nu o menționează dect pe aceasta.

¹¹ Cum ar fi recucerirea provinciei în intervalul dintre cele două evacuări ale ei.

¹² Importanța excepțională a acestei informații—după cum se va vedea mai jos—pare să fi scăpat tuturor cercetătorilor care s-au ocupat de problemă, indiferent de soluția pe care au înțeles s-o dea, respectiv de interpretarea pe care au ales-o. Unii dintre ei aproape că n-au sesizat nici măcar diferența de traducere, evidentă și pentru un cititor neprevenit, și au considerat că ultimul autor exprimă aceleași realități istorice ca și primii trei !

¹³ Acesta este și cel mai important, fiindcă o pierdere parțială, sau chiar în cel mai rău caz totală, a Daciei în timpul lui Gallienus nu ar fi avut nici o importanță pentru desfășurarea istorică ulterioară și mai ales pentru procesul de formare a poporului român și a limbii sale.

¹⁴ Întregul material formează obiectul unei lucrări mai mari despre *Istoriografia romană și părăsirea Daciei*.

Deoarece izvoarele literare în ansamblul lor¹⁵ vorbesc destul de lămurit despre o evacuare totală a Daciei, menționînd atît retragerea armatei cît și a locuitorilor¹⁶, iar mai tîrziu întîlnim în aceleași regiuni o populație romanică, deși între timp trecuseră pe acolo neamuri germanice și altaice, iar mase importante de slavi se și așezaseră statornic, nu există decît două posibilități : ori sînt crezute izvoarele literare și se acceptă știrea despre părăsirea integrală a Daciei de către toți cetățenii romani — la data aceea echivala aproape cu toată populația — și atunci prezența populației romanice de mai tîrziu se explică printr-o imigrare ulterioară a unor, elemente romanice formate în altă parte, ori se respinge veridicitatea informațiilor din izvoarele literare și atunci se impune de la sine persistența populației romane și transformarea ei pe același loc în populație romanică.

Prima explicație, care a părut mai evidentă și s-a impus mai curînd datorită izvoarelor literare, a dus la formularea așa-zisei teorii a lui Roesler. Aceasta contestă continuitatea elementului roman în fosta Dacie și explică prezența populației romanice la nord de Dunăre printr-o imigrare ulterioară, foarte tîrzie, din sudul Dunării, chiar dacă pentru ultima aserțiune nu există nici o mărturie expresă sau măcar o indicație a izvoarelor literare¹⁷.

În felul acesta s-a ajuns la două teze afirmative, prima — a retragerii totale — bazată pe texte exprese, iar cealaltă — a revenirii ulterioare — fără sprijinul izvoarelor literare și doar ca o consecință cerută de logica generală.

A doua explicație, care nu sare imediat în ochi și a apărut mai tîrziu, cîștigînd atunci puțini adepți, s-a concretizat în „teoria continuității”. Aceasta din urmă contestă veridicitatea textelor istorice pe baza logicii istorice, iar în ultimele decenii și pe baza unor izvoare istorice implicite (materiale arheologice și numismatice). Totodată ea contestă, ca o consecință de logică generală, imigrarea din sudul Dunării a elementului romanic de mai tîrziu, mai ales că aceasta nici nu este atestată de vreun izvor istoric.

Sîntem deci tot în fața a două teze de același fel, negative însă de astă dată. Prima se ridică împotriva textelor, făcînd apel la logica istorică, pe cînd cealaltă se bazează tot pe logica generală — ca o consecință a primei — coroborată cu lipsa totală a mărturiilor.

¹⁵ De fapt numai trei din patru, dar ultimul a fost prost înțeles sau desconsiderat, fiindcă era cel mai tîrziu și ca atare aparent inferior (cf. supra). În afară de aceasta, respectiva operă, *Istoria romană (Romana)* în opoziție cu *Istoria goșilor (Getica)*, părea cu totul neinteresantă din punct de vedere istoric, deoarece, deși autorul nu citase izvoarele sale, editorul ei, Mommsen, făcuse lucrul acesta, indicînd în dreptul fiecărui pasaj sau chiar numai unei simple informații sursa din care provenea. Deși figurau și cîțiva „necunoscuți” (*Ignoti*) sau arareori Iordanes, nimeni nu și-a dat seama pînă de curînd, că în *Romania* există numeroase completări și corecturi ale izvorului principal (cf. infra).

¹⁶ În ambele formulări (*romani* sau *locuitori ai provinciilor*) trebuie văzută de fapt toată populația din Dacia, deoarece după anul 212 e.n., cînd fusese dată *Constitutio Antoniniana*, practic doar puțini locuitori ai imperiului nu erau cetățeni romani.

¹⁷ Faptul acesta este cu atît mai curios cu cît avem de a face cu un proces istoric de mare anvergură, care trebuia să se desfășoare în mai multe reprize și într-un interval de timp mai îndelungat, și totuși nu avem nici o știre despre un mare „descălecat” din sudul Dunării. Apoi nici măcar nu există urme ale unei tradiții orale, fie ea și locală, redusă, despre asemenea antecedente ale unor comunități nord-dunărene.

Ambele explicații exprimă în ultima analiză paradoxul unei situații istorice în care un eveniment ce contrazice logica istorică și aproape contravenie și celei generale — evacuarea totală a unei provincii — este atestat de izvoare, pe când un proces istoric mai îndelungat și intermitent, care este în concordanță cu logica istorică, fiind totodată necesar pentru logica generală, dacă premisa este valabilă, — revenirea romanilor la nord de Dunăre — nu este înregistrat de nici un izvor.

Teoria lui Roesler a fost emisă cu o sută de ani în urmă¹⁸, după ce la sfârșitul secolului anterior apăruseră idei similare la unii savanți care se ocupau cu istoria răsăritului european¹⁹. Ea a fost îmbrățișată de istoriografia maghiară și a fost admisă — explicit sau implicit — de majoritatea istoricilor străini²⁰ care au atins aceste probleme într-un cadru mai general sau mai special.

Istoriografia română a răspuns prin tezele „teoriei continuității”, admise și de către cercetători străini²¹. Și astfel de la Xenopol²² și pînă astăzi are loc un fel de dialog discontinuu între cele două poziții opuse.

Adepții teoriei lui Roesler n-au încercat o analiză aprofundată a izvoarelor literare, deoarece acestea păreau foarte clare și aparent se încadrau perfect în teoria susținută de ei.

Adversarii acesteia și în special istoricii români nu le-au prea discutat și analizat, socotindu-le drept un caz disperat²³, și au căutat în general alte argumente pentru infirmarea lor. Contribuția arheologiei românești, mai ales în ultimii douăzeci de ani, este fără îndoială foarte meritorie²⁴. Ea nu poate însă anula izvoarele literare și mai ales nu ne poate scuti de necesitatea unei analize aprofundate a lor, indiferent de rezultatul la care ar putea ajunge aceasta din urmă.

Este surprinzător că o asemenea analiză nu s-a făcut încă pînă acum, avînd în vedere că toate mențiunile despre părăsirea Daciei — o grea pierdere materială și de prestigiu pentru imperiul roman — au fost făcute

¹⁸ R. Roesler, *Romänische Studien*, Leipzig, 1871.

¹⁹ Fr. Sulzer, *Geschichte des transalpinischen Daciens*, Viena, 1781 și I. Chr. Engel, *Geschichte der Moldau und der Watachey*, Halle, 1804.

²⁰ Mă voi mulțumi să citez unul dintre ultimele manuale cunoscute de istorie romană. Autorul, se situează pe aceleași poziții, chiar dacă se miră — pe drept cuvînt — de existența unor vechi realități romane la nordul Dunării, ce sînt cel puțin curioase, dacă nu chiar în contradicție cu izvoarele istorice H. Bengtson, *Grundriss der römischen Geschichte*, München, 1967, p. 383 : „Das Militär und die römische Bevölkerung Daklens wurden in die Gebiete südlich des Donaustroms überführt; ... Trotz des Rückzuges der Römer aus Dakien haben sich in Sprache und Zivilisation so manche genuin römische Elemente erhalten, doch ist der Umfang und die Intensität des römischen Einflusses in Dakien bis heute umstritten”).

¹ Ca de ex. M. Besnier, *L'empire romain de l'avènement des Sévères au Concile de Nicée* (Coll. Glotz IV, 1), Paris, 1937, p. 243—244 : „D'ailleurs l'évacuation ne fut pas complète. Seuls les soldats et les fonctionnaires furent ramenés d'office sur la rive droite... La population civile ne fut pas tout entière entraînée dans ce repli... la masse des paysans ne bougea pas...”.

²² A.D. Xenopol, *Teoria lui Roesler. Studii asupra stăruinței românilor în Dacia Traiană*, Iași, 1884, carte tradusă imediat și în franceză : *Une énigme historique. Les Roumains au Moyen Âge*, Paris, 1885.

²³ Simptomatică este în acest sens ultima părere autorizată, care le califică drept „contradictorii și neconcludente” (C. Daicoviciu, *Einige Probleme der Provinz Dazien während des 3. Jahrhunderts*, în *SiCl*, VII (1965), p. 246, reluat în *Dacica*, Cluj, 1970, p. 380.

²⁴ Cf. D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii*, București, 1966.

de istoriografia romană și încă de cea de limbă latină. Or o istoriografie care : a) își începe activitatea²⁵ cu opere de „propagandă defensivă”; b) construiește istoria mitică a începuturilor sale cu atâta succes, încît legendele²⁶ ei au intrat în cultura europeană; c) produce la sfîrșitul imperiului — tocmai în secolul al IV-lea e.n., care ne-a transmis și tradiția despre părăsirea Daciei ! — cel mai abil, mai interesant și mai important fals al istoriografiei antice, pe *Scriptores Historiae Augustae*, devine de la început suspectă din punct de vedere metodologic, atunci cînd este vorba despre relatarea unei pierderi atît de importante pentru imperiu, cum a fost evacuarea Daciei. De altfel din aceeași epocă — criza de la mijlocul secolului al III-lea e.n. — avem un alt fals²⁷, comis tot din motive de prestigiu al imperiului roman, care a fost și el dezvăluit de-abia de cercetările mai noi.

Datele izvoarelor au fost în general acceptate sau respinse ca atare pe baza criticii externe, prin raportarea lor la realități istorice presupuse ca stabilite cu ajutorul arheologiei, epigrafiei, numismaticii sau a comparațiilor istorice. Nu s-a întreprins critica internă a izvoarelor, prin care datele oferite de ele să fie considerate în cadrul operei scriitorului invocat, cu tot ce comportă ca influență externă (fapte, gen literar, stil), nivel de cunoștințe (general și al problemei), manieră de lucru, stil de redactare și valoare a vocabularului folosit. Acum această operație este ușurată de progresele înregistrate în ultimele decenii, atît de cele metodologice în general cît și de cercetările speciale despre istoriografia romană²⁸ din secolul al IV-lea e.n.

Prima și poate cea mai importantă concluzie care se desprinde din analiza izvoarelor literare este *existența a două tradiții istorice despre părăsirea Daciei*²⁹.

Prima, care vorbește de o evacuare totală, atît a armatei cît și a populației³⁰, considerată pînă acum drept singura, este — după părerea

²⁵ Recent G. Perl, *Der Anfang der römischen Geschichtsschreibung*, în *Forschungen und Fortschritte*, 38 (1964), p. 185—190 și 213—218, sublinia din nou faptul că Fabius Pictor, autorul primei istorii romane, scrisă în limba greacă, urmărea să combată — în timpul celui de-al doilea război punic — propaganda adversă și să justifice poziția Romei în lumea greacă.

²⁶ Puse în circulație largă de talentul lui Titus Livius și reproduse de urmașii acestuia, dar plăsmuite cu mult înainte.

²⁷ Privind moartea tînărului împărat Gordian III (cf. infra).

²⁸ Mai ales cele legate de problema biografiilor imperiale (*Historia Augusta*).

²⁹ Această constatare nouă se impune ca o realitate obiectivă a izvoarelor antice și nu ca un postulat necesar, dar poate în cel mai bun caz doar subînțeles de istoricii moderni, adepți ai „teoriei continuității”. Astfel de abia acum apare o primă bază obiectivă pentru posibilitatea susținerii ultimei teorii.

³⁰ Eutropius IX, 15, 1, . . . Provinciam Daciam, quam Traianus ultra Danubium fecerat, intermisit (Aurelianus), vastato omni Illyrico et Moesia desperans eam posse retineri; abductosque Romanos ex urbibus et agris Daciae in media Moesia collocavit appellavitque eam Daciam, quae nunc duas Moesias dividit’.

Festus VIII, . . . Traianus Dacos sub rege Decibalo vicit et Daciam trans Danubium in solo barbariae provinciam fecit, quae in circuitu habuit decies centena milia passuum; sed sub Gallieno imperatore amissa est et per Aurelianus, translatis exinde Romanis, duae Daciae in regionibus Moesiae ac Dardaniae factae sunt’.

Hist. Aug. Aur. 39, 7, . . . cum vastatum Illyricum ac Moesiam deperditam videret, provinciam transdanuvinam Daciam a Traiano constitutum sublato exercitu et provincialibus reliquit, desperans eam posse retineri, abductosque ex ea populos in Moesia conlocavit appellavitque suam Daciam, quae nunc duas Moesias dividit’.

mea — cea „greșită” sau „tendențioasă”, cum va reieși de altfel din cele ce urmează. A doua, care indică doar o evacuare parțială sau oficială, cuprinzând armata ³¹ în înțelesul larg al cuvântului, reprezintă de fapt tradiția cea „bună” sau „corectă”, deși a fost consemnată cu aproape două secole mai târziu. De altfel — după cum se va vedea imediat — ea corectează în mod conștient deși tacit tradiția „greșită” sau „tendențioasă” despre evacuarea totală a Daciei. Dar pe ce se bazează superioritatea ei, de ce trebuie considerată corectă și mai ales cum corectează ea versiunea greșită?

Nici unul dintre cei trei reprezentanți ai tradiției „tendențioase” nu pare să fi posedat cunoștințe personale sau mai deosebite despre regiunile noastre ³². De aceea au reprodus, fără să se gândească prea mult, știrile găsite la izvorul, respectiv autorul, din care se inspirau în momentul în care relatau evacuarea Daciei. Or, după cum se va vedea la discutarea celei de-a doua concluzii importante, atât Festus cât și Historia Augusta n-au făcut altceva decât să repete exact informația preluată din Eutropius. În felul acesta ultimul rămîne de fapt singurul reprezentant independent al tradiției „tendențioase”. Despre valoarea și geneza acesteia rămîne să ne pronunțăm în cadrul celei de-a treia și ultime concluzii importante.

Iordanes, reprezentantul tradiției „bune”, este în primul rînd originar ³³ de la Dunărea de jos, și ca atare un bun cunoscător al regiunilor dunărene despre care poseda numeroase cunoștințe, probabil și pe baza unor tradiții orale ³⁴. În al doilea rînd el manifestă un interes deosebit pentru Moesia, despre care dă multe amănunte ³⁵ și chiar lucruri inedite ³⁶, astfel încît Mommsen a putut spune ³⁷ că Iordanes „a transformat istoria goților într-o istorie a Moesiei”. În al treilea rînd — și acesta este lucrul cel mai important — uneori el completează ³⁸, iar alteori și corectează ³⁹ izvoarele pe care le folosește !

³¹ Iordanes, *Romana* 217 „...Daces autem post haec iam sub imperio suo Traianus, Decebalo eorum rege devicto, in terras ultra Danubium, quae habent mille milia spatia, in provinciam redegit. Sed Gallienus eos dum regnaret amisit Aurelianusque imperator evocatis exinde legionibus in Mysia conlocavit ibique aliquam partem Daciam mediterraneam Daciamque ripensem constituit et Dardaniam iunxit”.

³² Eutropius, Festus și autorul anonim al *Historiei Auguste* n-au manifestat un interes deosebit pentru regiunile noastre și nici n-au arătat cunoștințe speciale despre ele iar, după cit se poate judeca, nici nu par să fi provenit din ele.

³³ Mommsen, *Iordanis Romana et Getica*, Berlin, 1882, Prooem. p. IX : „...origine eius ex castris Danuvianis”.

³⁴ Cum par să indice aceasta amănuntele inedite pe care le dă tocmai despre spațiul dunărean. Faptul că în *Romana* tradiția orală nu este introdusă prin anumite formule specifice, ca în *Getica*, nu trebuie să ne mire, deoarece în *Romana* totul se petrece tacit, nefiind citate nici sursele obișnuite, în opoziție cu *Geticele*.

³⁵ Mommsen, *ibidem*, p. X—XIII.

³⁶ Ca de ex. vechiul nume al orașului *Novae* (*Get.* 101—102) sau legenda întemeierii orașului *Tomis* (*Get.* 62).

³⁷ Mommsen, *ibidem*, p. XLIV : „... historia Gothica . . . per Iordanem facta est Moesiaca”.

³⁸ Ca de ex. în *Rom.* 49, 84, 108, 234, 241, 270, 307 sau 323.

³⁹ Două exemple, credem, vor fi suficiente pentru a arăta competența autorului în problemele spațiului traco-dunărean și calitatea surselor secundare folosite de el pentru corectarea izvorului său principal. Festus, vorbind în cap. IX despre campania lui Marcus Lucullus în Balcani, pomenește orașul Philippopolis cu presupusul său nume vechi Eumolpiada, o greșeală pe care de altfel o face și Ammianus Marcellinus (XXII, 2, 2; XXVI, 10, 4; XVII, 4, 12) datorită confuziei cu o „phyle” a orașului (cf. *RE* VI și XIX s. vv.). Iordanes (*Rom.* 221) indică adevăratul nume Pulpudeva, care este confirmat de forma actuală Plovdiv.

În cazul evacuării Daciei Iordanes efectuează⁴⁰ ambele operații, adăugînd pe de o parte două amănunte și îndreptînd pe de altă parte o greșeală ce părea evidentă pentru el. Dubla sa intervenție este o dovadă peremptorie că avem de a face cu o acțiune conștientă și nu cu o neglijență de copiere sau de excerptare a izvorului folosit⁴¹.

Într-adevăr textul lui Festus, pe care Iordanes îl urma în acest loc⁴², spunea⁴³: „... iar Aurelian, după ce au fost mutați de acolo romanii, a creat două Dacii în ținuturile Moesiei și Dardaniei”. Cu ocazia preluării el a fost schimbat⁴⁴ în: „... iar împăratul Aurelian, rechemînd legiunile de acolo le-a așezat în Moesia și acolo, într-o parte a acesteia, a creat *Dacia Mediterană* și *Dacia Ripensis*⁴⁵, la care a adăugat Dardania”. Completarea, reprezentată de numele celor două Dacii, a sărit imediat în ochi și a fost observată chiar de Mommsen⁴⁶. În schimb corectura, care consta în restrîngerea evacuării de la toată masa cetățenilor romani doar la armată, pare să fi scăpat cercetătorilor⁴⁷ pînă de curînd.

În anul 1949 W. Ensslin a publicat o lucrare⁴⁸ în care a căutat să demonstreze⁴⁹ că *Istoria romană*, astăzi pierdută, a lui Symmachus, a reprezentat de fapt principalul izvor, nemărturisit, al lui Iordanes, cu ajutorul căreia acesta completa și corecta celelalte izvoare folosite în *Romana*. Cu această ocazie el a relevat toate deosebirile dintre textul lui Iordanes și diferitele izvoare ale acestuia, socotite unice pînă atunci, pe care le identificase Mommsen în ediția sa. În felul acesta, Ensslin a descoperit și deosebirile între textul lui Iordanes și modelul său Festus în pasajul

Orosius VII, 25, 9–10, principalul izvor al lui Iordanes pentru *Rom.* 301, vorbește de patru lupte purtate între Galerius și perși—două la început, apoi înfrîngerea rușinoasă, după care urmează victoria, pe cînd ultimul corectează just relatarea și indică numai două lupte, respectiv înfrîngerea inițială și apoi victoria răsunătoare a lui Galerius după refacerea armatei (cf. și Eutr. IX, 24).

⁴⁰ Indiferent dacă lucrul acesta l-a făcut pe baza tradițiilor ori a cunoștințelor generale pe care le avea—cum presupun eu—sau datorită unui al doilea izvor de care s-a folosit poate și în acel loc (cf. infra).

⁴¹ De altfel faptul că modelul folosit nu cuprindea o perifrază, din care eventual s-ar fi putut omite un termen sau altul cu ocazia preluării și astfel să se schimbe sensul, ci doar un singur termen precis (*romanii*), care a fost înlocuit conștient cu altul (*legiunile*), exclude ultima posibilitate.

⁴² Fapt constatat încă de Mommsen, *ibidem*, p. 27.

⁴³ Cf. nota 30.

⁴⁴ Cf. nota 31.

⁴⁵ „Interioră” și „De pe mal”.

⁴⁶ Mommsen, *Ibidem*, p. 28: „Daciarum duorum vocabula de suo addidit Iordanes”.

⁴⁷ Puținii care au înregistrat diferența între cele două texte nu și-au dat seama de importanța ei și nici n-au văzut că este vorba despre o corectură.

⁴⁸ *Des Symmachus Historia Romana als Quelle für Iordanes*, Siz. Ber. Bayr. Akad. München, 1948, 3.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 106: „Worauf es uns ankam, war der Versuch, den Beweis anzutreten, dass Symmachus nicht nur an der einen Stelle der *Getica*, wo sein Name zitiert wird, und in der ihr entsprechenden Stelle der *Romana* zu Maximinus Quelle für Iordanes war, sondern, dass seine römische Geschichte mit grosser Wahrscheinlichkeit weithin Hauptquelle für des Iordanes *Romana* gewesen ist”.

care ne interesează, dar nu și-a dat seama nici de importanța descoperirii⁵⁰, după cum n-a putut explica nici izvorul corecturii lui Iordanes⁵¹.

Conform teoriei amintite, Symmachus trebuia să fie sursa principală și pentru acest pasaj. Deși Ensslin s-a ferit să spună lucrul acesta explicit, el reiese totuși implicit din folosirea *HA* de către Symmachus⁵². Căci dacă ambele locuri (*Get.* 83 și *Rom.* 281) în care folosirea lui Symmachus de către Iordanes este sigură, tratează despre Maximin Tracul, în principiu se poate admite același lucru și pentru Aurelian, care este destul de aproape cronologic de primul. Iar dacă sursele lui Symmachus în primul caz au fost *Historia Augusta* și Eutropius, cum recunoaște și Ensslin⁵³, tot aceleași au trebuit în mod normal să fie și pentru Aurelian⁵⁴. Or ambele vorbesc de o evacuare integrală a Daciei, astfel încât văzînd același lucru și la Symmachus, nu numai la modelul său Festus, Iordanes n-ar fi avut nici un motiv să-l corecteze⁵⁵ pe ultimul și l-ar fi lăsat neschimbat.

În al doilea rînd, acești autori nu dau numele celor două Dacii din dreapta Dunării, care apar la Iordanes ca o completare⁵⁶.

În al treilea rînd nu mi se pare tocmai probabilă folosirea unei istorii romane generale pentru corectarea unui tratat special despre provinciile romane, cum era Festus în prima parte a lucrării sale⁵⁷. Căci pentru evenimentele dintr-o singură frază, ca aceea care schițează istoricul Daciei, trebuiau consultate domniile disparate a trei împărați⁵⁸ romani.

Dar dacă Symmachus, sau, mai exact, sursele sale *HA* și Eutropius nu vin în considerare pentru corectura lui Iordanes, atunci poate există indicații în direcția unui alt istoric roman? Singurul dintre autorii despre care știm că au fost folosiți în *Getica*⁵⁹ și *Romana*, care ar fi putut

⁵⁰ Deși n-a considerat-o ca o veritabilă corectură, ci mai degrabă ca o exceptare neglijentă a unui al doilea izvor-lucru aproape imposibil — constatarea făcută rămîne foarte importantă, deoarece Ensslin a ajuns la ea pe altă cale decît autorul acestor rînduri.

⁵¹ *Ibidem*, p. 97 : „Gleich nachher hat zur Räumung Dakiens unter Aurelian Festus 8 : „per . . . factae sunt”. Dafür steht Rom. 217 : „Aurelianusque . . . iunxit”. Mag Mommsen recht haben, dass Iordanes die Namen der beiden Daciae aus Eignem zugefügt hat, so dürfte die andere Umgestaltung schwerlich ihm gehören. Wir lesen nämlich bei Eutropius IX, 15, 1 : „abductosque . . . Daciam”. Und die Legionen der Römer können vielleicht eine Reminiszenz an SHA vit. Aur. 39, 7 sein : „Daciam . . . Daciam”.

⁵² Ceea ce se explică foarte bine, deoarece *Historia Augusta* fusese redactată cu un secol în urmă în spiritul aceluiași cercuri senatoriale sau prosenatoriale, din care făcuse parte și strămoșul lui Symmachus, celebrul orator de la sfîrșitul secolului al IV-lea e.n.

⁵³ *Ibidem*, p. 12.

⁵⁴ Și astfel ar fi putut, teoretic, să ajungă și versiunea *HA* la cunoștința lui Iordanes, cum crede Ensslin.

⁵⁵ Posibilitatea, luată în considerație, de Ensslin, ca Iordanes să fi înțeles greșit textul *HA*, sau să fi preluat din neglijență doar primul dintre cei doi termeni (*exercitus et provinciales*) sub o formă schimbată (*legiones*), contrazice logica cea mai elementară, deoarece dacă n-ar fi avut îndoieli despre relatarea respectivului eveniment în izvorul principal n-ar fi recurs și la o a doua sursă de informații.

⁵⁶ Pentru care ar fi fost necesar un al treilea izvor. Iar dacă se admite că avem de a face cu propriile cunoștințe ale lui Iordanes, atunci lucrul acesta nu poate fi exclus nici pentru corectură, cum afirmă greșit Ensslin.

⁵⁷ Chiar dacă se socotea și el un rezumat al istoriei romane.

⁵⁸ Traian, Gallienus și Aurelian.

⁵⁹ Avînd în vedere că *Geticele* au fost terminate mai întîi, servind apoi drept sursă pentru *Istoria romană*, și izvoarele lor vin în considerare.

oferi date pentru o eventuală corectură a lui Festus, este Ammianus Marcellinus⁶⁰.

După părerea mea însă, este mult mai probabil ca Iordanes să fi întreprins singur corectura, ca de altfel și completarea numelor provinciilor noi, pe baza cunoștințelor mai aprofundate pe care le avea despre regiunile dunărene. Acestea puteau proveni dintr-o tradiție⁶¹ orală sau din bagajul de cunoștințe generale pe care le strânsese Iordanes dintr-unul sau mai mulți autori despre regiunile natale, care, după cum am văzut, îl interesau mult.

Cîteva rînduri mai departe (*Rom.* 221), cred că avem un exemplu similar, chiar dacă este vorba despre o informație de importanță minoră. Este cazul orașului Philippopolis, al cărui vechi nume greșit⁶² a fost de asemenea corectat⁶³ de Iordanes.

În al doilea rînd, evacuarea Daciei era un eveniment capital pentru regiunile dunărene, pe care autorul trebuia să-l cunoască și pe care putea ușor să-l țină minte, nefiind vorba de amănunte complicate, cu nume, date și cifre. Într-adevăr în primii cinci sute de ani ai erei noastre două evenimente au fost mai importante, sau cel puțin au părut că sînt, datorită vilvei mari pe care au făcut-o și a ecoului puternic pe care l-au înregistrat la localnici și la vecini: cucerirea romană la nord de Dunăre și apoi retragerea romană din aceleași regiuni. Consecințele ultimei se puteau observa pînă în zilele lui Iordanes și de aceea este puțin probabil ca autorul să fi avut nevoie de o sursă de inspirație pentru a corecta o eroare fundamentală⁶⁴.

A doua concluzie importantă care reiese din analiza izvoarelor literare este faptul că tradiția „greșită” sau „tendențioasă” este doar în aparență reprezentată de trei autori, pe cînd în realitate nu avem decît unul, ale cărui informații au fost preluate tale-cale de ceilalți doi. Autorul în cauză este Eutropius, iar „copiștii” sînt Festus și *Historia Augusta*.

Adevărul acesta simplu dar foarte important n-a fost recunoscut pînă astăzi, în primul rînd din cauza cronologiei litigioase a „copiștilor”

⁶⁰ Avînd în vedere că pentru evenimentele din perioada Filip Arabul-Constantin cel Mare acesta pare să fi fost sursa principală, dacă nu unică, în *Getice* (Așa Mommsen, *ibidem*, p. XXXIII, după C. Schirren). Din păcate însă — cum lui Iordanes nu i-au plăcut înfrîngerile goților — nu a menționat evenimentele din timpul lui Aurelian, așa încît nu putem fi siguri dacă pentru această perioadă Iordanes l-a folosit tot pe Ammianus și încă în *Romana*.

⁶¹ Vezi un alt exemplar de tradiție „periferică” — deși respectiva nu are și avantajul caracterului local, ca în cazul Daciei — care se opune și ea unei versiuni „oficiale” sau oficioase de la centru, reprezentată și ea tot de Eutropius și de *HA*, la S. Mazzarino, *La Historia Augusta e la EKG*, în *Atti del colloquio patavino sulla HA* din martie 1963, p. 29—40.

⁶² Redat tot de Festus, care este principalul izvor urmat de Iordanes în această parte a lucrării sale.

⁶³ Cf. nota 39. Mommsen credea, pe drept cuvînt, că aceasta s-a făcut pe baza unei tradiții locale orale (*Ibidem*, p. 28: „quod apud indigenas obtinebat praeterea non traditum”). În *Getica* — unde în general sursele sînt citate și nu trecute sub tăcere ca în *Romana* — există formule variate pentru redarea tradiției orale.

⁶⁴ Caracterul parțial al operației de evacuare întreprinse de romani, ca și prezența în continuare a unor elemente romanice, trebuia să fie un fapt de notorietate publică pentru un cunoscător al regiunilor sale natale, care ajunsese să știe despre ele amănunte foarte puțin cunoscute de altfel.

Pentru discuția amănunțită a întregii problematice privind corectura lui Iordanes cf. VI. Iliescu, *Evocatis exinde legionibus. Zu Iord. Rom. 217*, în *StCl*, XIV, 1972.

și mai ales a *HA*. Reamintesc că Eutropius a scris în anul 369/70, Festus ⁶⁵ în 371/2 iar *HA* a fost redactată probabil ⁶⁶ în jurul anului 395 e.n., dar aceste constatări s-au impus cu greu și de abia în timpul din urmă.

Dezbaterile în jurul lui Festus au fost foarte puțin spectaculoase, ele trecând aproape neobservate — cu excepția unui grup mic de specialiști, nimeni nu le-a cunoscut — datorită caracterului redus ⁶⁷ și mai special al lucrării sale ⁶⁸. De la R. Iacobi ⁶⁹ și pînă la W. Hartke ⁷⁰, un șir de cercetători, din rîndul cărora nu trebuie omis E. Wölfflin ⁷¹, cu simțul său deosebit pentru subtilitățile ⁷² vocabularului latin, au studiat marile asemănări dintre cei doi autori, pledînd pentru folosirea lui Eutropius de către Festus, în timp ce alții ca Droysen ⁷³ sau H. Peter ⁷⁴ au încercat să conteste legătura destul de evidentă dintre cei doi autori, prin raportarea ei la izvoare comune. Nimeni nu s-a gîndit însă să pună în discuție și știrile despre Dacia care, după părerea noastră, pledează și ele pentru dependența lui Festus de Eutropius. Înainte de a le discuta însă pe acestea ⁷⁵, voi rezuma mai întii argumentele generale care pledează pentru raporturi strînse între cei doi autori.

În primul rînd însăși situația personală ⁷⁶ a lui Festus face probabilă, dacă nu chiar obligatorie, folosirea lui Eutropius. Primul i-a urmat ultimului în funcția de *magister memoriae* și a compus și el pentru același împărat Valens un al doilea rezumat ⁷⁷, mai scurt însă ⁷⁸, al istoriei romane ⁷⁹.

⁶⁵ S-a presupus multă vreme că el și-a compus lucrarea în 369 și ca atare nu l-ar fi putut folosi pe Eutropius, deși existau multe asemănări între ei, atît ca fond cit și ca formă.

⁶⁶ Chiar și după ce data tradițională fusese părăsită de majoritatea cercetătorilor, datorită prestigiului imens al lui E. Hohl — editorul *HA* — chiar și inovatorii înclinau către o dată în jurul anului 364 e.n. În felul acesta, deși existau indicații serioase pentru folosirea lui Eutropius de către *HA*, orice încercare de a dovedi acest lucru era respinsă aprioric din cauza datei prejudiciate și greșite atribuită *HA*.

⁶⁷ Lucrarea cuprinde doar treizeci de capitole, avînd astfel aproximativ volumul unei singure cărți a celorlalți istorici latini.

⁶⁸ Ea cuprindea creșterea imperiului roman cu istoricul provinciilor (cap. 3—14) și o schiță a luptelor duse de romani pe frontul din răsărit, contra parților și perșilor, pînă în timpul împăratului Iovianus (cap. 15—29).

⁶⁹ În disertația sa *De festi breviarum fontibus*, Bonn, 1874.

⁷⁰ De asemenea în disertația sa *De quarti saeculi exeuntis rerum scriptoribus quaestiones*, Berlin, 1932, iar de curînd și J. W. Eadie, *The Breviarium of Festus*, Londra, 1967, passim.

⁷¹ În articolul *Das Breviarium des Festus*, din *Archiv für lateinische Lexikographie*, XIII, 1904, p. 69—97 și 173—180.

⁷² Deși handicapat de doctrina dominantă, care continua să plaseze *HA* la începutul secolului al IV-lea e.n. — conform tradiției — și-a dat seama că un termen ca *exsequiae* pentru *corpus* sau expresia *gloriose vincere* au fost preluate de la Eutropius (*ibidem*, p. 172).

⁷³ În prefața la ediția lui Eutropius din *Mon. Germ. Hist.*, praef., p. XXV—XXVI.
⁷⁴ *Die geschichtliche Literatur über die römische Kaiserzeit bis Theodosius und ihre Quellen*, Leipzig, 1897, II, p. 343.

⁷⁵ Cf. nota 30.

⁷⁶ Element care a fost trecut cu vederea de mulți cercetători, ca și în cazul lui Iordanes.

⁷⁷ La scurtă vreme după breviarul lui Eutropius.

⁷⁸ Deja Wölfflin văzuse că este vorba despre „un rezumat dintr-alt rezumat” (*ibidem*, p. 172).

⁷⁹ Împăratul, care era un simplu soldat, a găsit prea lungă și, probabil, prea grea lucrarea lui Eutropius și i-a cerut urmașului acestuia să-i facă una mai scurtă. Acesta s-a executat și a compus o schiță cu elementele pe care le socotea indispensabile pentru împărat, respectiv cadrul cronologic general, dobîndirea provinciilor și relațiilor romanilor cu imperiul vecin de la răsărit, în ajunul luptei cu acesta.

(I Brevem fieri clementia tua praecepit. Parebo libens praecepto... IV Quo ordine autem singulas provincias Romana res publica adsecuta sit, infra ostenditur... XV Scio nunc,

Prima și cea mai comodă sursă era fără îndoială lucrarea lui Eutropius, de curînd elaborată și aflată la îndemînă, la care s-au adăugat și alte rezumate, ca acela al lui Florus sau epitoma din Livius. De aceea nu este de mirare că datele celor doi autori coincid, ei folosind același sistem cronologic. În afară de aceasta, amîndoi au o serie întregă de amănunte comune, din care mă voi mulțumi să menționez doar raporturile ⁸⁰ lui Pompeius cu locuitorii din Antiohia.

Dar amănuntul, decisiv după părerea mea ⁸¹, pe care Festus nu l-a putut lua decît de la Eutropius, este locul de înmormîntare ⁸² al tînărului împărat Gordian III.

Prezentarea provinciei Dacia de către Festus ⁸³ a fost făcută și ea după Eutropius, chiar dacă datele au fost scoase din trei domnii diferite, tratate în trei capitole deosebite ale lucrării ⁸⁴, iar forma se aseamănă și ea destul de mult, deși Festus a sintetizat cuprinsul, reducîndu-l la un singur alineat. Deja R. Iacobi a stabilit ⁸⁵ că știrile despre politica orientală a împăraților Traian, Gallienus și Aurelian ⁸⁶ provin de la Eutropius. Cu aceeași ocazie însă Festus a extras și informațiile necesare pentru prezentarea provinciilor, în speță a Daciei. De aceea, pe lîngă folosirea unor termeni foarte asemănători cu cei ai lui Eutropius găsim și la Festus

inclyte princeps, quo tua pergat intentio. Requires profecto, quætiens Babylonie ac Romanorum arma conlata sint et quibus vicibus sagittis pila contenderint. Breviter eventus enumerabo bellorum. Furto hostes in paucis invenies esse lætatos, vera autem virtute semper Romanos probabis existisse victores.)

⁸⁰ Eutr. VI, 14, 2: „...aliquantum agrorum Daphnensibus dedit, quo lucus ibi spatiosior fieret, delectatus loci amoenitate et aquarum abundantia”. Festus XVI: „...Rediens apud Antiochiam Daphnensem lucum, delectatus loci amoenitate et aquarum abundantia, addito nemore consecravit”. Chiar dacă ultimul a parafrazat puțin știrea primului, amănuntele acestea nu se mai întîlnesc la nici un alt autor, ele fiind probabil povestite după tradiția orală, pe care Eutropius a avut ocazia să o audă chiar la Antiochia (W. Pirogoff, *De Eutropii brevii a.u.c. indole ac fontibus*, Berlin, 1878, p. 6—7).

⁸¹ Care face obligatorie folosirea lui Eutropius de către Festus, dar căruia nu i s-a acordat atenția cuvenită (R. Iacobi, E. Wölfflin și W. Hartke în lucrările citate).

⁸² Eutr. IX, 2, 3: „Miles ei tumulum vicesimo miliario a Circesio, quod castrum nunc Romanorum est Euphratae imminens, aedificavit, exsequias Romam revexit, ipsum Divum appellavit”. Festus XXII: „... Milites ei tumulum in vicesimo miliario a Circesso castro, quod nunc exstat, aedificaverunt atque exsequias eius Roman cum maxima venerationis reverentia deduxerunt”. Pe lîngă marea asemănare formală — ca de ex. folosirea termenului nou *exsequias* pt. *cinus* — Festus indică distanța și existența contemporană a unui castru, amănunte pe care le oferă doar Eutropius, fiindcă trecuse pe acolo în cursul campaniei lui Iulian Apostatul contra perșilor, în primăvara anului 363 e.n. (X, 16: „... cui expeditioni ego quoque interfui”), iar Ammianus Marcellinus (XIII, 5, 4—8) atestă trecerea trupelor romane chiar pe lîngă mormînt! În afară de aceasta primii sînt singurii autori — cu excepția lui Hieronymus ce urmasă și în acest loc pe Eutropius — care vorbesc de aducerea corpului lui Gordian III la Roma!

⁸³ Cf. textul la nota 30.

⁸⁴ VIII, 2, 2. Daciam Deceballo victo subegit (Traianus) provincia trans Danubium facta. ... Ea provincia decies centena milia passuum in circuitu tenuit; IX, 8, 2. Dacia, quæ a Traiano ultra Danubium fuerat adiecta, tum amissa (sub Gallieno); IX, 15, 1. Cf. textul la nota 30.

⁸⁵ *Ibidem* p. 45.

⁸⁶ În cap. XX—XXV la Festus.

știri „unice”, cum sînt circumferința ⁸⁷ de 1 milion de pași ⁸⁸ a Daciei și dubla ei ⁸⁹ evacuare ⁹⁰ sub Gallienus și Aurelian !

Singura deosebire între cei doi autori este o mică corectură pe care o face Festus. Este vorba de două Dacii în locul uneia singure ⁹¹. Aceasta nu reprezintă o informație dintr-un alt izvor, ci doar — prin arătarea situației din timpul său — o completare a textului lui Eutropius, cum obișnuiește s-o facă Festus și în alte locuri ⁹². De aceea ea nu scade întru nimic probabilitatea folosirii lui Eutropius de către Festus.

Preluarea textului din Eutropius de către HA este legată de cronologia ultimei și ca atare de posibilitatea generală a unor atari raporturi între cei doi autori. După cum am amintit la început, în lupta dintre „tradiționaliști” și „inovatori” astăzi victoria pare să fi revenit aripei „avansate” sau „radicale” a ultimilor, care pledează pentru ultimul deceniu al secolului al IV-lea e.n. ca dată a redactării HA ⁹³.

A doua premisă ar fi existența unor amănunte relevante, care să impună cu necesitate folosirea lui Eutropius de către HA. Și acestea au fost găsite și irevocabil dovedite în ultimii ani⁹⁴.

În aceste condiții, problema pasajului despre părăsirea Daciei nu pune, după părerea mea, aproape nici o problemă. În primul rînd nu trebuie uitat că acest loc⁹⁵ a format unul dintre punctele de plecare ale lui H. Dessau în acțiunea sa „revoluționară” de contestare a cronologiei tradiționale a HA. În al doilea rînd însuși cel mai de seamă adept contemporan al „teoriei lui Roesler”, eminentul istoric al antichității tîrzii A. Alföldi,

⁸⁷ Indicarea distanțelor este o caracteristică a lui Eutropius, pe care Festus a preluat-o și în cazul Daciei, ca și pentru locul de înmormîntare a lui Gordian III. Nimeni altul nu indică perimetrul Daciei, cu excepția lui Iordanes, care l-a preluat de la Festus (cf. notele 30 și 31).

⁸⁸ Aproximativ 1 500 km.

⁸⁹ Eutropius pare să fie singurul izvor care menționează două pierderi ale Daciei, de la care s-ar fi putut inspira Festus. Cealaltă sursă, care menționează și ea acestea, Iordanes, este mai tîrzie și de aceea l-a folosit ea pe Festus. Singurul izvor care ar mai veni în considerație este așa-zisa *Istorie a lui Enmann*, o presupusă culegere de biografii imperiale, care a fost „reconstruită” pe baza știrilor din Aurelius Victor, Eutropius, HA și *Epitome de Caesarsaribus*. Or cum numai Eutropius are știrea despre retragerea aureliană, iar la Aurelius Victor și Epitome lipsește, și HA a luat-o tot de la el, tocmai fiindcă nu se găsea la „Enmann”. Și astfel și Festus n-a putut-o găsi decît tot la Eutropius.

⁹⁰ Festus, care a trebuit să se pronunțe asupra celor două evacuări, fiindcă le-a exprimat în aceeași frază, a înțeles că sub Gallienus a fost pierdută Dacia iar sub Aurelian au fost retrași romanii și create alte două Dacii !

⁹¹ Inițial Aurelian crease probabil una singură, dar foarte curînd, de la Dioclețian, probabil din 297 e.n., avem cele două provincii al căror nume îl va da Iordanes. Festus știa că în vremea sa existau două unități administrative, fie pe baza cunoștințelor proprii, fie datorită unei liste a provinciilor pe care a folosit-o probabil pentru prima parte a lucrării sale. Pentru problema Daciilor vezi recenta discuție la A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire*, Oxford, 1964, III, p. 386—387.

⁹² Cf. R. Iacobi, *ibidem*, p. 47.

⁹³ Cf. notele 5, 6, 52 și 66. Pentru toată problema și stadiul ei recent, vezi A. Chastagnol, *L'Histoire Augusta*, Actes du VIIe Congrès Aix-en-Provence, 1—6 Avril 1963, apărut 1964, p. 205 urm. retipărit ca *Le problème de l'Histoire Auguste : état de la question*, Historia-Augusta-Colloquium, Bonn, 1964-1/5, apărut 1966, p. 49 urm. și de curînd R. Syme, *Ammianus Marcellinus and the Historia Augusta*, Oxford, 1968.

⁹⁴ Cf. W. Schmid, *Eutropspuren in der Historia Augusta*, în *Historia-Augusta-Colloquium* 1963, Bonn, 1964, p. 123—133 și T. Damsholt, *Zur Benutzung von dem Breviarium des Eutrop in der Historia Augusta*, în *Class. et Med.*, XXV, 1964, p. 138—150.

⁹⁵ Cf. *Über Zeit und Persönlichkeit der Scriptores Historiae Augustae*, în *Hermes*, 24, 1889, p. 361—362 și 367—370.

care a fost printre promotorii curentului „inovator” al *HA*, a recunoscut⁹⁶, pe bună dreptate, că pasajul despre evacuarea Daciei provine indiscutabil din Eutropius. În sfârșit, în al treilea rând, o comparație și analiză a celor două texte⁹⁷ ne duc la aceeași concluzie, care este cât se poate de evidentă.

Dintre marile asemănări voi releva trei elemente hotărâtoare. Primul îl formează fraza premergătoare pasajului în cauză, care vorbește în termeni identici despre templul Soarelui⁹⁸, după ce la începutul aceleiași capitol⁹⁹—unde *HA* îl urmează îndeaproape¹⁰⁰ pe Aurelius Victor—mai fusese amintită odată această construcție a lui Aurelian. Al doilea privește motivarea evacuării, atît cea obiectivă cît și cea subiectivă. Ca fond sînt identice, iar ca formă ultima reprezintă o formulare specifică¹⁰¹ lui Eutropius, pe care *HA* n-a putut s-o găsească și s-o preia decît de la acest autor! În sfârșit ultimul element privește localizarea identică a noii provincii în ambele opere.

Fiind astfel dovedită unicitatea tradiției „greșite” sau „tendențioase” a părăsirii Daciei, reprezentată doar de către Eutropius, credem că putem trece la ultima dintre concluziile importante ce se desprind din studiul respectivelor izvoare literare amintite, și care privește geneza și valoarea afirmațiilor lui Eutropius.

Tradiția exprimată de Eutropius și care constituie propria sa creație, este greșită sau, mai degrabă, tendențioasă. Din cauza aceasta ea nu poate inspira încredere și în nici un caz nu poate forma punctul de plecare sau chiar dovada pentru o presupusă situație istorică cu consecințe atît de mari și de importante, cum ar fi evacuarea integrală a Daciei, mai ales că aceasta ar contrazice logica și experiența istorică cunoscută.

Modul în care Eutropius a ajuns la versiunea sa, ca și marele succes de care aceasta s-a bucurat pînă în zilele noastre, se explică destul de ușor, dacă se ia în considerare întreaga lucrare și destinele ei și dacă se analizează și se face legătura între diferitele informații și puncte de vedere ale autorului, atît cu privire la Dacia, cît și în legătură cu alte evenimente, aparent nepertinente, dar care ne arată mentalitatea și opțiua acestuia.

Astfel devin evidente atît dorința de a atenua impresia lăsată de marea pierdere teritorială suferită de imperiul roman și de a salva prestigiul grav compromis al acestuia, cît și tendința de idealizare a împăratului Aurelian. Iar pe de altă parte se înțelege importanța colosalului „succes de librărie” înregistrat de acest manual de istorie romană—unica operă latină tradusă de trei ori¹⁰² în limba greacă!—în decursul timpului

⁹⁶ În *Zeitschrift für Numismatik*, 38, 1928, p. 166, reluat apoi și în alte lucrări. De altfel, de curînd s-au pronunțat hotărît în același sens și J. Schwartz (*Historia — Augusta — Colloquium*, 1963, p. 155, n. 70 și 1964—5, p. 193—194), ca și A. Chastagnol (*HA — Coll.*) 1966/7, p. 60—62 și *Rev. Phil.*, XLI, 1967, p. 92—94).

⁹⁷ Cf. nota 30.

⁹⁸ Eutr. IX, 15, 1. „... Templum Solis aedificavit, in quo infinitum auri gemmarumque constituit”; Aur. 39, 6 „In templo Solis multum auri gemmarumque constituit”.

⁹⁹ Aur. 39, 2: „Templum Solis magnificentissimum constituit”.

¹⁰⁰ Aur. Vict. 35, 7; „... fanum Romae Soli magnificum constituit”.

¹⁰¹ Deoarece ea nu mai apare nicăieri, ci doar la Eutropius într-un loc în care el nu se putea inspira din *Istoria lui Enmann* (III, 18, 1, „Desperans Hannibal, Hispanias contra Scipionem duces diutius posse retineri...”).

¹⁰² Vezi E. Malcovati, *Le traduzioni greche di Eutropio*, *Rend. Ist. Lomb.*, 47 (1943/44), p. 283/304.

și totodată însemnătatea rolului de „autor școlar” pe care l-a jucat Eutropius pînă aproape de zilele noastre și în învățămîntul limbii latine, influențînd în felul acesta de două ori chiar pe mulți istorici moderni, care au fost atît de impresionați, încît au reținut pînă și formularea¹⁰³ sa.

Punctul de plecare al tuturor considerațiilor îl formează chiar celebrul pasaj a cărui traducere exactă¹⁰⁴ și interpretare oferă toate elementele — chiar dacă într-o formă foarte concisă — pentru considerațiile făcute. Eutropius insistă că n-a fost vorba despre o simplă „părăsire” (*relinquere*) — cum procedase¹⁰⁵ Hadrian în Orient —, ci de o „golire” (*intermittere*) totală¹⁰⁶. Astfel prin extinderea operației parțiale el diminuează proporțiile insuccesului. Într-âl doilea rînd el o motivează obiectiv (situația Balcanilor) și subiectiv (neîncrederea lui Aurelian), scuzînd-o¹⁰⁷ în felul acesta indirect.

Prin această atitudine autorul se încadrează în ideologia¹⁰⁸ oficială romană, care „crease pe hîrtie” o provincie nouă, pentru a menține iluzia integrității imperiului prin păstrarea vechiului nume. Totodată el subliniază retragerea întregii populații și astfel sînt anulate consecințele demografice ale evacuării, într-o perioadă de mare lipsă a brațelor de muncă în imperiu.

Caracterul singular al relatării lui Eutropius — dovada creației sale proprii — reiese de altfel atît din lipsa¹⁰⁹ unor corespondențe, sigure sau măcar sugerate, la alți autori, cît și din prezența — în schimb — a unor concordanțe „ideologice” sau „factice” în alte pasaje și contexte ale operei sale. Astfel evenimentul nu pare să fi fost menționat în așa-zisa *Istorie a lui Enmann*, deoarece el nu se întîlnește¹¹⁰ la ceilalți „martori” ai acestuia, adică la Aurelius Victor și *Epitome de Caesaribus*, iar în *HA* provine¹¹¹ tocmai de la Eutropius, cum s-a văzut mai sus. Dar și la alți

¹⁰³ Colonizarea unei provincii „goale” (Eutr. VIII, 6, 2) de către Traian, urmată „simetric” de evacuarea ei „totală” sub Aurelian (IX, 15, 1), este reprodusă aidoma de Alföldi (CAH, XII, 1939 (1956), p. 153.

¹⁰⁴ „Deoarece toată Iliria și Moesia erau devastate, și nu mai spera să o poată păstra, el a golit provincia Dacia, pe care o crease Traian dincolo de Dunăre. Romanii pe care i-a scos de pe ogoarele și din orașele Daciei i-a așezat în partea de mijloc a Moesiei. Și astfel provincia Dacia este acum în dreapta Dunării pe cînd înainte fusese în stînga ei.”

¹⁰⁵ VIII, 6, 2 „... revocavit exercitus ac finem imperii esse voluit Euphraten”.

¹⁰⁶ Sau mai exact „de a lăsa gol (la mijloc între romani și barbari)”. Pentru toată discuția filologică vezi Vl. Iliescu, *Provinciam... intermisit. Zu Eutr. IX, 15, 1, Rev. Roum. Ling.*, XV, 1970, 6, p. 597—600.

¹⁰⁷ Ceea ce nu va fi cazul pentru acțiunile lui Hadrian și Iovian, care vor fi criticate (cf. infra). În legătură cu acestea însă este cu totul eronată încercarea artificială de clasificare a pierderilor teritoriale romane în „rușinoase” și „onorabile”, pe care o încercase E. Norden, *Allgermanien*, Berlin, 1934, p. 27—29.

¹⁰⁸ De altfel cu cîțiva ani în urmă (362) împăratul Iulian vorbise de recucerirea Daciei sub Constantin (*Caes.* 24) — chiar dacă într-o operă satirică — exagerînd și el — în sensul invers însă — ofensiva și zona de influență romană de la nordul Dunării.

¹⁰⁹ În materia aceasta a filiațiunii surselor *argumentum ex silentio* este un început de dovadă, a cărui forță probatorie sporește în raport cu numărul celorlalți factori „adjuvanți”.

¹¹⁰ „Reconstituirea” istoriei imperiale pierdute s-a făcut tocmai pe baza concordanțelor dintre Eutropius, Aurelius Victor, *Epitome* și *HA*.

¹¹¹ *HA*, care acordă 50 de cap. (precedat doar de *Alex. Sev.* cu 68) lui Aurelian, a recurs și la Eutropius — la care de asemenea Aurelian ocupă un loc important, dar la o scară mai redusă decît în *HA* —, pe lîngă Aurelius Victor și alții, tocmai fiindcă în „Enmann” nu găsise relatarea despre Dacia, iar la Eutropius acțiunea evacuării era prezentată ca o realizare a lui Aurelian (pentru caracterul romantic al biografiei acestuia cf. Syme, *op. cit.*, p. 93).

autori susceptibili de a relata retragerea aureliană nu găsim nimic. Astfel Aurelius Victor, Eusebius-Hieronimus și Orosius, deși tratează domnia lui Aurelian, nu amintesc nimic despre evacuarea Daciei sub acest împărat. Pentru Dexippos, care s-a pierdut, avem mărturia indirectă la Eunapios-Zosimos și Cassiodorus-Iordanes, iar la Ammianus Marcellinus — contemporan al lui Eutropius, care și-a scris însă opera cu două decenii mai târziu —, deși domnia lui Aurelian se găsea în cărțile pierdute, putem presupune aceeași atitudine de idealizare, deoarece mențiunea incidentală despre acest împărat este făcută pe același ton, fiindu-i acordate¹¹² meritele împăraților Claudius II și Constantin cel Mare în respingerea goților și în atitudinea pașnică a acestora pentru multă vreme. Iar în afară de aceasta cu ocazia citării¹¹³ unor mari nenorociri abătute peste imperiu, ca urmare a invaziilor germanice și chiar gotice în Balcani¹¹⁴, evacuarea Daciei nu este pomenită !

Este posibil ca tăcerea celorlalți autori, și în special a celor greci, în opoziție cu Eutropius, care a făcut un rezumat la cererea împăratului, în calitatea sa de *magister memoriae* și a reprezentat un punct de vedere oficial sau cel puțin oficios, să se datoreze măcar în parte caracterului dificil al subiectului.

Dacă lui Aurelian i-au fost închinete trei capitole (13, 14 și 15), fiind denumit¹¹⁵ „receptor Orientis Occidentisque”, nu la fel este tratat Hadrian. Astfel i se atribuie¹¹⁶ intenția¹¹⁷ de a evacua Dacia, din invidie față de Traian care o cucerise, spunându-se cu această ocazie că prietenii împăratului l-au oprit de la această acțiune, fiindcă l-au speriat cu perspectiva că mulți cetățeni romani vor fi dați pe mâna „barbarilor”.

Din pasajul acesta extrem de important, peste care s-a trecut mult prea ușor, se vede de fapt concepția¹¹⁸ lui Eutropius despre evacuarea Daciei. Două lucruri reies implicit de aici :

1. Pe vremea lui Hadrian era greu de conceput o evacuare a cetățenilor romani din Dacia, drept care împăratul a renunțat la ideea sa, deși ne aflăm doar la câțiva ani după cucerire și de aceea numărul cetățenilor era în orice caz mai mic decât după 165 de ani de romanizare. Înseamnă că sub Aurelian, când imperiul era mult mai slab, iar populația romană¹¹⁹ mai numeroasă, operația ar fi fost imposibilă, cel puțin după logica lui Eutropius.

¹¹² XXXI, 5, 17 „... per Aurelianum, acrem virum, et severissimum noxarum ultorem, pulsī (scil. Gothi) per longa saecula siluerunt immobiles”.

¹¹³ XXXI, 5, 11 „... namque si superiores vel recens praeteritae revolvantur aetates, tales tamque tristes rerum motus saepe contigisse monstrabunt”.

¹¹⁴ Amestecînd invazia din 251 (Decius) cu cea din 269 (Claudius) !

¹¹⁵ Cf. *restitutor orbis*, din *CIL*, VI, 1112.

¹¹⁶ VIII, 6, 2 „Qui Traiani gloria invidens... provincias... reliquit. Idem de Dacia facere conatum amici deterruerunt, ne multi cives Romani barbaris traderentur propterea quia Traianus victa Dacia ex toto orbe Romano infinitas eo copias hominum transtulerat ad agros et urbes colendas. Dacia enim diuturno bello Decebali viris fuerat exhausta”.

¹¹⁷ Această intenție, care fusese prezentată de către Fronto (*Princ. hist.*, II, 206, ap. *Izv. ist. Rom.*, I, p. 533) ca un fapt îndeplinit ! — tot din motive subiective și nu datorită lipsei de informații — este în general respinsă de critica modernă (G. Forni, *Athenaeum*, XXXVI, 1959, p. 198 și R. Syme, *JRS*, III, 1962, p. 88).

¹¹⁸ Căci pe noi în cazul de față ne interesează ce a crezut și a vrut să spună autorul, ca să ajungem apoi indirect la realitatea istorică.

¹¹⁹ După *Constitutio Antoniniana* aproape toți provincialii erau romani !

2. „Ticăloșia” pe care n-a făcut-o Hadrian—deși prost văzut de istoriografia imperială „senatorială”, inclusiv de Eutropius—nu putea s-o comită în nici un caz un „împărat ideal” ca Aurelian. De aceea în cazul unei retrageri „a fost pus” să evacueze toată populația.

Eutropius nu și-a dat seama de contradicția ireconciliabilă a argumentării sale, care este ambiguă. Căci din moment ce Hadrian vroia cu adevărat¹²⁰ să plece din Dacia, trebuia să retragă puținii cetățeni, dacă Aurelian a putut să-i retragă pe toți. Iar dacă a rămas, fiindcă n-a putut să-i scoată pe cei puțini, nici Aurelian n-ar fi putut să procedeze la fel cu toată populația.

Dar o contradicție logică și mai evidentă apare la Gallienus, în timpul căruia¹²¹ ar fi fost pierdută Dacia! Ceea ce este însă și mai important pentru problema în discuție, este critica la adresa acestui împărat—și el prost văzut de istoriografia „senatorială”, care nu putea uita desigur răpirea¹²² comandamentelor militare din mîna ordinului senatorial—și pentru pierderea provinciei, în timp ce Aurelian va avea meritul să salveze toată populația romanizată!

În sfîrșit, mai trebuie subliniată critica violentă la care este supus¹²³ împăratul Iovian pentru cedarea de teritorii cu ocazia păcii încheiate cu perșii, după moartea lui Iulian Apostatul. Aceleași critici se găsesc și la Festus, care le-a preluat și acceptat¹²⁴, iar considerații asemănătoare—chiar dacă autorul încearcă și o explicație—se întîlnesc la Ammianus Marcellinus¹²⁵.

Aceasta reflectă¹²⁶ o ideologie „imperială”, foarte agresivă, de vreme ce și Eutropius era păgîn și făcuse campania din Persia, cunoscînd astfel situația grea a armatei romane, la fel cu Ammianus Marcellinus, care o descrisese în cap. 6—7.

În felul acesta—in opoziție cu Hadrian, Gallienus și mai ales Iovianus, care sînt criticați pentru pierderi teritoriale—Aurelian este scuzat și astfel înfrîngerea romană este diminuată prin evacuarea totală a tuturor cetățenilor romani. Dar cum Eutropius este un autor totuși cu formație literară, retorică¹²⁷, și anumite elemente formale, exterioare, au influențat fondul și au dus la o anumită formulare.

Unei viziuni de colonizare integrală—la fel de greșită ca și evacuarea completă—schităată *ad maiorem Traiani gloriam*, îi corespunde o părăsire exprimată în termeni simetrici¹²⁸ *ad servandum Aureliani gloriam*!

Această tradiție, care a fost de trei ori tradusă în grecește, a intrat astfel și în literatura bizantină propriu-zisă, pentru care a reprezentat singura sursă utilizabilă și de aceea și utilizată, deoarece pe de o parte

¹²⁰ Ca dovadă că a plecat din cuceririle orientale ale lui Traian, unde nu fuseseră colonizate încă mase de romani.

¹²¹ IX, 8 „Dacia, quae a Traiano ultra Danubium fuerat adiecta, amissa est”.

¹²² Aur. Vict. 33, 34 „... senatum militia vetuit ed adire exercitum”.

¹²³ X, 17.

¹²⁴ XXVIII.

¹²⁵ XXV, 7, 13 și mai ales 9, 8—9.

¹²⁶ Aceeași atitudine o are și Zosimos III, 31—32, reprezentant al cercurilor păgîne, care-l critică pe Iovian în opoziție cu Iulian Apostatul.

¹²⁷ Pentru aportul acesteia la caracterul specific al *HA*, cf. Syme, *op. cit.*, passim.

¹²⁸ Cf. notele 116 și 30: „ex toto orbe Romano... ad agros et urbes colendas”; „abductosque Romanos ex urbibus et agris”.

Eutropius se bucura de o largă folosire, iar pe de altă parte pare să fi reprezentat, prin traducere, singura versiune greacă a părăsirii Daciei de către romani¹²⁹.

În aceeași ordine de idei trebuie să amintesc că mai există și alte tradiții istorice greșite în antichitate¹³⁰ și mai ales în lumea romană. Pe lângă greșeli individuale¹³¹ și versiuni secundare¹³², izvorite din aceeași ideologie „imperialistă”, care exaltă propriile succese—vezi cifrele dușmanilor căzuți la același Eutropius—și diminuează în fel și chip insuccesele, avem și un adevărat exemplu de „camuflare”, care a indus în eroare, până de curind toată istoriografia modernă! Este cazul morții tinărului împărat Gordian III (244), pe care toată tradiția romană¹³³ o atribuie uneltirilor¹³⁴ viitorului împărat Filip Arabul, la acea dată prefect al pretoriului. Numai că *Res gestae divi Saporis* au arătat¹³⁵ că Gordian a murit în lupta de la Peroz-Șapor, după care s-a și încheiat pacea cu perșii!

În încheiere aș vrea să subliniez încă o dată cele trei constatări fundamentale care se desprind din studierea amănunțită a izvoarelor narrative—reale și posibile—privind evacuarea Daciei:

în primul rînd este neîndoielnică existența a două tradiții istorice, dintre care una (Eutropius) este greșită sau cel puțin tendențioasă, iar cealaltă „Iordanes” este corectă;

ambele tradiții se bazează de fapt pe cîte un singur autor, deși prima a fost reluată și reprodușă de două ori (Festus și *HA*) imediat după apariția ei, iar mai tîrziu—fiind tradusă de trei ori în limba greacă—va reprezenta izvorul pentru întreaga tradiție bizantină;

a doua tradiție este superioară primei, deoarece reprezentantul ei, Iordanes, este mai competent, din care cauză el îl și corectează pe Eutropius, pe cînd versiunea tendențioasă a ultimului se explică ușor prin patriotismul său.

L'ÉVACUATION DE LA DACIE À LA LUMIÈRE DES SOURCES LITTÉRAIRES

RÉSUMÉ

L'auteur commence par présenter l'état de la question, à savoir les deux théories qui s'affrontent—l'évacuation intégrale de toute la population (soldats et provinciaux) ou seulement partielle (armée et officiers).

¹²⁹ Cf. de curînd VI. Iliescu, *Die Räumung Dakiens in den byzantinischen Schriftquellen*, în *Actes du XIVe Congrès international des études byzantines*, București, septembrie, 1971.

¹³⁰ Cf. Fr. Pfister, *Antike Überlieferung und historische Kritik, Neue Beiträge zur Geschichte der Alten Welt*, I, Berlin, 1964, p. 247—258.

¹³¹ Astfel Aur. Vict. 29, 4, a crezut că împăratul Dacius a fost ucis „fraude Brutii” în loc să fie ucis de goți la Abrittus, împreună cu fiul său.

¹³² Tot astfel pentru eroul de la Naissus (269), care a murit de ciumă, apare și versiunea morții voluntare pentru obținerea victoriei (Aur. Vict. 34, 4—5).

¹³³ Ca Aur. Vict. 27, 8; Eutr. IX, 2, 3; *HA, Gord.*, 30, 8—9; Am. Marc., XXIII, 5, 17; Zos., I, 18, 2—19, 1.

¹³⁴ Deci aceeași concepție, că numai „din interior”, de către alți romani, și prin trădare pot fi învinși romanii, iar nu de către neromani!

¹³⁵ De ex. la M. Sprengling, *Am. Journ. Sem. Lang. Lit.*, LVII (1940), p. 363; Incercarea recentă a lui St. Ir. Oost, *Cl. Phil.* LIII, 1958, p. 106—107 de a reabilita tradiția romană nu este de loc convingătoare.

els avec leurs proches). Après avoir constaté l'absence d'une analyse approfondie des textes—étant donné que la majorité des chercheurs s'est contentée de les effleurer—l'auteur passe en revue les différentes sources, en faisant ressortir l'importance capitale—surtout pour la collection des biographies impériales (*Historia Augusta*)—de leur chronologie, telle qu'elle a été établie par les dernières recherches, c'est-à-dire : Eutrope (369/70), Festus (371/2), l'*HA* (autour de 395) et Jordanes (551).

Les conclusions, dues à une analyse poussée des sources, même de celles qui auraient dû ou pu mentionner l'évacuation de la Dacie sous Aurélien, sont les suivantes :

1. Il y a deux traditions historiques, dont la première, représentée par Eutrope, Festus et l'*HA*, peut être caractérisée comme « erronée » ou au moins « tendancieuse » tandis que la deuxième, accréditée par Jordanes, peut être considérée « bonne » ou « correcte ».

2. La tradition « erronée », quoiqu'en apparence attestée par trois auteurs, repose en réalité seulement sur Eutrope, dont la version a été ensuite reproduite par Festus et l'*HA*. Ce qui rend encore plus suspect le caractère singulier de cette tradition est son absence évidente chez Aurelius Victor, Eusèbe-Jérôme, Orose et Zosime et très probable chez Dexippe, l'Histoire de Enmann, Ammien Marcellin et Eunape.

3. La tradition « correcte » est représentée par Jordanes, supérieur à Eutrope à plusieurs points de vue. Tout d'abord il faut mentionner qu'il est originaire des régions du Bas-Danube, pour lesquelles il montre un intérêt assez vif ; c'est pourquoi il nous donne maints renseignements qu'on ne trouve pas ailleurs. Ayant des connaissances plus profondes que ses sources, en sa qualité « d'autochtone », il les corrige parfois.

4. La première tradition est corrigée par la seconde : Jordanes restreint l'ampleur de l'évacuation intégrale, telle qu'elle a été décrite dans Festus, sa source principale qu'il suit d'ailleurs de très près. Il ajoute aussi des dates supplémentaires, à savoir les noms des nouvelles provinces créées par Aurélien (*Dacia ripensis* et *Dacia mediterranea*).

5. La version d'Eutrope ne repose sur aucune source : elle est donc sa propre « œuvre », dont la genèse s'explique d'un côté par son idéologie « impérialiste »—critique violente des cessions faites ou des pertes territoriales enregistrées par les empereurs romains—, de l'autre côté par l'apologie d'Aurélien—en opposition avec Hadrien, Gallien ou Jovien. *Last but not least* intervient aussi sa rhétorique pour la symétrie du « récit dacique » : à une colonisation totale sous Trajan correspond une décolonisation totale sous Aurélien.

6. « L'évacuation intégrale » de la Dacie n'est pas l'unique exemple d'une fausse tradition reproduite dans l'historiographie impériale tardive. Depuis peu on s'est rendu compte, par les *Res Gestae Saporis*, qu'en réalité le jeune empereur Gordien III est mort sur le champ de bataille et non pas assassiné, comme le voulait l'historiographie impériale. De même, tandis que selon une tradition Claude II était mort en héros, en réalité il avait succombé aux suites de la peste.

7. La tradition byzantine reproduit seulement la version d'Eutrope, dont le livre, en tant que manuel d'histoire romaine, avait enregistré un grand succès aussi bien dans l'Empire oriental que dans celui occidental, grâce à ses trois traductions.